

Л.Шугаєва * (м. Київ)

ВИТОКИ І ТРАНСФОРМАЦІЯ ХРИСТОВІРІВ: ОСОБЛИВОСТІ ВІРОВЧЕННЯ**

У XVII-XVIII стст. соціально-політичні протиріччя у Російській імперії призвели до відокремлення від православ'я цілого ряду спільнот, відомих під спільною назвою "духовні християни", або старе російське сектантство. Оголосивши вчення православ'я авторитарним, вони виступили за сповідування віри "у дусі та істині", за духовне тлумачення Святого Писання. Для всіх духовних християн характерні: заперечення Православної церкви і всього інституту церковної ієрархії, основних православних догматів, таїнств, культу святих, ікон а також віра у втілення святого Духа у живих людей, "духовне" хрещення, яке полягає у навчанні "слову Божому", самостійне спілкування людини з Богом. Вони оголосили духовним весь оточуючий світ, засуджували розкіш, проповідували суворий аскетизм.

До духовних християн відноситься: христовіри /хлисти/, скопці, духобори, молокани, мальованці.

Духовних християн ще називають православним сектантством. Проте православне сектантство - значно ширше поняття. Окрім названих сект воно включає в себе старообрядців, єгови́стів-ільї́нців, апокаліпсисти́в, істинно - православну церкву, істинно - православних християн, іоані́тів та ін.

Дослідження сект православного коріння, зокрема христовірів, що здійснювалися у минулому, було дещо упередженим, оскільки зазнавало істотного впливу як офіційної Православної церкви, так і державних структур. Дослідження віросповідних основ христовірів за царату, у переважній більшості носили звинувачувальний характер,

* Шугаєва Л.М. – кандидат філософських наук, доцент, докторант Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

** © Шугаєва Л.М., 2005

оскільки належали духовним особам або людям, які щиро сповідували православ'я (Буткевич Т.И. Исторические, критические и полемические опыты.-СПб., 1878.-157 с.; Кутепов К. Секты хлыстов и скопцов.-Казань, 1882.-575 с.; Надеждин Н.И. Исследование о скопческой ереси.- СПб.,-1845; Розанов В.В. Апокалиптическая секта /хлысты и скопцы.-СПб., 1914.-207 с.; Бонч- Бруевич В.Д. Материалы к истории русского сектантства и старообрядчества.- СПб.,1910.-192 с. та ін.]

Основним недоліком публікацій за часів радянської влади була ідеологічна упередженість щодо сектантства як явища і негативне ставлення до релігії взагалі [Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем.- М.: наука, 1973.-255 с.; Никольский Н.М. История Русской церкви.-М.: Политиздат, 1983.- С. 269-300 та ін.]

Цікавими, на наш погляд, є публікації відомих російських вчених А. Еткінда та О. Панченка, які досліджують культурні традиції одного з найбільш масового релігійного руху XVIII- початку ХХ ст. христовірів (Эткнд А.Э. Хлыст / секты, литература и революция.- М.: Новое литературное обозрение, 1998.- 688 с.; Панченко А.А. Христовщина и скопчество: Фольклор и традиционная культура русских мистических сект.- М.: ОГИ, 2004.- 541 с.]

Секта хлистів, ми її називаємо ще сектою христовірів, виникла на території Російської імперії у 40-х роках XVII ст. у селянському середовищі. Назву "хлисти" секта, можливо отримала від обряду самобичування батогами, прутами як засобу "умертвіння плоті" і доведення себе до екстатичного стану. Самі вони не називали себе "хлистами". Послідовники секти слово "хлыст" , як назву, вважали для себе образливим. Називали вони себе "людьми Божими", "христами", "родом Ізраїльським", "білими голубами", "земним виноградником", "птахами христовими" [Буткевич Т.И. Названа праця.- С. 28]. В народному середовищі христовірів називали "скакунами", "шалопутами", "богомолами", "хвастунами", "танцюристами", "пустосвятами" [Там само].

Перша офіційна згадка про христовірів відноситься до 1716-1717 рр. [Никольский Н.М. Названа праця.- С. 279], але незаперечним є той факт, що секта з'явилась значно раніше. Її засновником був біглий солдат Данило Филипович (Филипич). У 1645 р. він оголосив себе "живим Богом" і виголосив 12 заповідей, які згодом стали фундаментом віровчення христовірів. В них був сформований основний догмат христовщини [Третьяков М.И. Хлысты// Русские сектанты, их учение и культ.- Одеса, 1910.- С. 160]. Данило Филипович проголосив, що в його

образі на землю зійшов сам бог Саваоф, щоб просвітити світлом істини народ.

У 1649 р. Данило Филипович одного із своїх соратників - Івана Тимофійовича Сулова оголошує "істинним сином Божим Ісусом Христом". М. Барсов - російський дослідник сектантства з цього приводу писав, що у "перевазі почуття над думкою, відчуття над рефлексом і полягає джерело містицизму і містичної екзальтації, які характеризують хлистовщину" [Барсов Н. Русский простонародный мистицизм// Христианские чтения, 1869.- С. 469]. Секта христовів вкрай розвинула містичні ідеї і зробила людей не лише органами небесних откровень, але й носіями самого Божества.

Російський історик культури А. Еткінд вважає, що створення громади христовів за часом співпадає з бурхливою діяльністю Никона [Эткинд А.Э. Названа праця.- С. 102]. Ми поділяємо його думку. Церковний розкол і поява сект був феноменом Нового часу російської історії. Це був час страти і покарання відданих старому православ'ю. Багаточисельні юродиві пророкували скорі пришествя Антихриста. Секти різного спрямування зростали з кожним роком і переляканий народ вступав то до однієї то до іншої, нерідко не розуміючи сутності їх віровчення. За таких складних обставинах народних духовних шукань провідникам христові'ря не так вже й важко було знайти послідовників.

Географія поширення віровчення христовів була досить значною. Слідчою комісією 1745-1752 рр. були виявлені громади христовів у Ярославській, Володимирській, Костромській, Тамбовській, Пензенській, Тверській і Вологодській губерніях, у Москві і в Петербурзі. Саме географія христовів свідчить про те, що їх соціальна база з самого початку виникнення була неоднорідною. Але все ж переважна більшість христовів зосереджувалась у селянському середовищі.

На теренах України христовіри з'являються у кінці XVIII ст. у Катеринославській і Таврійській губерніях [Центральний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК).-Ф.1219.Оп.2.Од.зб.1605.-А. 3]. На початку XIX ст. вони з'являються у селах Ковега, Огульці, Адринка, Черемошна Валківського повіту Харківської губернії [ЦДІАК.Ф.969.Оп.2. Од.зб.3.-б.-А.3-5]. У 1889 р. балтський повітовий урядник доповідає Подільському губернатору про те, що у селах Бузникута і Катеринівка діють громади христовів [ЦДІАК.-Ф.442. Оп.618. Од.зб.67.-А.4]. У тому ж році єпископ Подільський і Брацлавський повідомляв подільському губернатору про діяльність секти у селах Березова, Дорожники, Журавлинці Балтського повіту і просив прийняти суворі міри для її знищення [ЦДІАК.- Ф.442.Оп.618.Од.зб.67.-

А.38-41]. У 1901 р. у Херсонській єпархії проживало 500 послідовників христовір'я [Кальнев М. Сектантство Херсонской губернии // Миссионерское обозрение.- Июнь.- 1901.- С. 854]. У другій половині ХІХ ст. секта христовірів діяла, окрім названих губерній, у Київській, Полтавській та Чернігівській. М. Барсов звертав увагу на те, що христовіри найбільш поширена секта після старообрядництва [Барсов Н.Н. Названа праця.- С. 103]. А у 1910 р. Т. Буткевич писав, що протягом останнього десятиліття у кожному звіті обер - прокурора Святійшого Синоду про стан Православної церкви говориться про те, що й у звіті за 1900 р. : "Хлистовство продовжує зростати; його керівники різними способами, таємно і явно пропагують своє вчення серед православних" [Буткевич Т.И. Названа праця .- С. 26].

В основі віровчення христовірів лежало містичне уявлення про можливості прямого спілкування із Святим духом. Це спілкування відбувалось у результаті вселення святого Духа в обраних людей, які вшановуються як "христи", "богородиці", "пророки" або "святі".

За легендою христовірів Данило Филипович викинув священні книги у Волгу і заснував культ самого себе. Заперечивши Святе Писання, як джерело віровчення, христовіри поставили на його місце откровення своїх "христів" і "пророків". Одна із заповідей Данила Филиповича проголошувала: " Святому Духу вірте". Це означало, що необхідно вірити своєму внутрішньому голосу, який вважався голосом Святого Духа. "Апостоли,- говорили христовіри,- писали тільки для свого часу, а не для нашого; у нас є свої богонатхненні вчителі - свої пророки і вчителі, через яких Бог говорить нам про все, що нам необхідно знати. Так буде і після нас" [Буткевич Т.И. Назв. праця.- С. 26]. Зрозуміло, що засновник христовір'я, кинувши книги Святого Писання у Волгу, був логічно послідовним. Необхідно обирати щось одне - або Біблію, або христовір'я. Релігійна творчість сектантів є доказом того, що її творці не могли піднятися до поняття про чистий дух, без внесення в нього властивостей матеріального буття. За їх уявленням, дух не може існувати без "перегородок", інакше розлілється, як вода, у Всесвіті і зникне; такі "перегородки" духу може надати лише людське тіло [Кутепов К. Названа праця.- С. 372]. Звідси і витікає основне і загальноприйняте положення всього христовірського світорозуміння, що по за людським тілом дух існувати не може. Звідси, Бог, як дух, не є винятком. Отже, христовіри вважали, що Бог не може існувати по за людським тілом, тому він не може мати і самостійного буття. Людина ж є лише носієм Бога, але і сам Бог. "Бога немає зовсім, як немає добрих і злих духів, поза тілом людини, бо їх ніхто не бачив. Людина може бути і Богом і ангелом, і дияволом,

дивлячись на ступінь своєї досконалості",- говорили христовіри [Всепопданейший отчет обер- прокурора Святейшого Синода за 1900 г. // Миссионерское обозрение.- №1-1902.- С. 1109]. Уявляючи Бога невіддільним від людини, вони вчили: " Бог є слово. Коли людина виголошує слово, то це означає, що вона народжує Бога- Слово, тобто Другу Особу; але кожне слово проголошується духом; це є Третя Особа - Дух, тому кожен хлист є і Богом, і Саваофом, і Духом. Різниця між особами трійці немає жодної. Це єдиний Дух - кругом і в усьому, він був в апостолах, він тепер в хлистах, але може бути і в православних" [Всепопданейший отчет обер - прокурора Святейшого Синода...- С. 1109].

Таким чином, основною ознакою релігійного вчення христовірів було прагнення до духовного розуміння віри. Бог, за їх вченням, не є самостійною особою. Він невіддільний від секти христовірів. У вченні про перевтіленні Божества Ісус Христос перестає бути особистістю. Він - Божественний розум, який переселяється з одних обранців в інших. Тому христовіри поклоняються живому Христу, а православні - мертвому.

Отже, вчення про Бога й Ісуса Христа у христовірів є по суті пантеїстичним. Заперечуючи особистісне буття та існування Бога, христовіри заперечували саму можливість існування надприродного у світі. Вони самі жили у світі надприродного; серед них завжди були присутніми і "саваоф", і "христи", і велика кількість "живих богів". Вони заперечували всі євангельські чудеса, а розповіді про них розуміли лише алегорично. "Хіба ж можливо ходити по воді? А ну, спробуй. Хіба можливо, щоб людину прибили цвяхами до хреста, вбили, а вона воскресла? Такого не може бути. Все це одні байки"- говорили христовіри [Буткевич Т.И. Названа праця.- С. 31].

Зі вченням про Святого Духа і Бога тісно пов'язана теорія перевтілення. Саваоф, Христос, діва Марія, апостоли і пророки, всі святі постійно перевтілюються із одних людей в інших. За віровченням христовірів, Ісус Христос був таким самим моральним вчителем і законотворцем, як і всі христи секти. Вони вважали, що як "старий" Христос відмінив старозаповітний закон, так і їх христи, хоч і не заперечували повністю євангельське вчення, але не вважали його для себе обов'язковим, запевняли, що будь-хто з них може змінити і навіть повністю заперечити його власним вченням [Кутепов К. Названа праця.- С. 381].

Якщо "христом" міг бути будь-який член секти, то ще простіше у відповідності до віровчення христовірів стати "богородицею", тому що "богородицею" могла стати кожна жінка, яка була здатна висловити добре слово, тобто запропонувати корисне вчення або настанову, тому

що у такому випадку вона народжувала Бога-слово [Всеподданейший отчет обер- прокурора Святейшого Синода за 1898 г. // Миссионерское обозрение.- 1901.- №1.- С. 604]. У рапорті Благочинному Балтського повіту про діяльність секти, священник с.Бузникуватого доповідав, що "богородицею" і "пророчицею" є дівка Зіновія, дочка селянина Харитона Овчарука [ЦДІАК.-Ф.442.Оп.618.Од.зб.67..- С. 20]. Жінки майже у всіх релігійних рухах приймали саму активну участь. Досить помітну роль відіграли вони у різних народів у становленні християнства. Окрім Марії Магдаліни, яка проповідувала про воскресіння Ісуса Христа на сторінках історії записані імена св. Ольги у росіян і українців, св. Ніни у грузинів, Берти в англосаксів, Клотильди у франків тощо. Отже, вчення про поклоніння жінкам як "богородицям" христовіри запозичили скоріше всього з більш ранніх релігійних вчень.

У своїй концепції про людину христовіри до теорії перевтілення приєднали стародавнє язичницьке філософське вчення про передіснування душ. Вони вважали, що Бог створив необмежену кількість душ, а Диявол кожен раз творив тіло, в яке, за вибором Бога вселялась та чи інша душа, як у своє тимчасове житло [Высоцкий Н.К. К вопросу о самобытности происхождения хлыстовщины // Миссионерское обозрение.-1908.-№2.- С. 1295]. Але з тієї пори, як Саваоф вселився у тіло Данила Филиповича, вільних душ в запасі немає. Їх місце займають лише душі померлих людей ; а тому у кожній людині живе душа, яка раніше перебувала у комусь іншому, а можливо і в якійсь тварині. Христовіри були переконані у тому, що лише їх душі, після смерті стають ангелами, а душі православних стають дияволами.

Як бачимо, теорія христовірів про переселення душ є цілком самобутньою і самостійною. Адже, що наші предки вірили в окреме існування душі, що після смерті вона блукає поруч з місцем свого перебування, а душі нехрещених перетворюються у мавок. Отже, в основі вчення христовірів про душепереселення лежать зооморфні уявлення, залишки язичницького світогляду.

Есхатологічні уявлення христовірів теж мали свої особливості. Вони вірили у кінець світу і майбутнє вічне життя. Але раніше кінця світу відбудеться Страшний суд. Його день нікому не відомий, бо ж він прийде зненацька. Страшний суд відкриває трубним гласом сам Саваоф, тобто Данило Филипович. Всі хто не сповідує віри христовірів, будуть засуджені до вічних мук разом з дияволами, а христовірам дароване вічне блаженство. На них чекає "пресвятий град Сіон" на сьомому небі; кришталеві палати, оточені садами і квітами. Не буде скорботи, а настане вічна радість. Надягнуть христовіри золоті ризи, будуть їсти солодощі і

спати у кришталевих палатах на постілі осипаній нев'янучими квітами [Буткевич Т.И. Названа праця.- С. 35]. Ось таке царство обіцяв Данило Филипович своїм послідовникам. Саме в есхатологічних уявленнях секти чітко прослідковується вплив міських елементів на ідеологію вчення. Адже, місце перебування послідовників - не лани і діброви, а "град Сіон" з кришталевими палатами, такими, як у небесному Єрусалимі первісних християнських громад, які були міськими.

В основі морального вчення христовірів лежить маніхейський дуалізм, за яким дух є джерелом добра, а матерія - джерело зла. Вони проповідували, що тіло людини, як витвір Диявола, є джерелом всіх страждань і бід людини, причиною розбещеності і морального падіння. Саме тому душа, як творіння Бога, повинна вести з ним боротьбу протягом всього земного життя. Коли душа підкорюється тілу, тобто піддається чуттєвим пристрастям, вона стає поживою Диявола й гине. Проте коли вона отримує перемогу над тілом, то в цей час вона сприймає в себе дух Божий. У ході свого подальшого морального удосконалення людина, якій належить така душа, стає уже "пророком", оскільки вона не лише сприймає в себе Дух Божий, як і рядові христовіри, але й отримує дар пророкування [Буткевич Т.И. Назв. праця.- С. 35]. Вища ступінь моральної досконалості полягала не у гідності пророка, а у гідності "христа" і "богородиці".

Отримати перемогу над грішною плоттю і досягти вищої моральної досконалості христовіри сподівались через стримання чуттєвих задовольень, суворий піст, дотримання заповідей Данила Филиповича і радінь.

Шоста заповідь проголошувала: " Не одружені не одружуйтесь, а одружені розлучіться; хто одружений, живи з дружиною як з сестрою" [Третьяков М.И. Хлысты // Русские сектанты, их учение и культ.- Одесса. 1910.- С. 160]. засновник христовір'я заборонив своїм послідовникам не лише блуд, а й подружнє життя, освячене таїнством шлюбу. Бувший христовір с. Бузникуватого Балтського повіту розповідав православному священнику, що членам секти забороняється бути присутніми у церкві під час здійснення таїнства шлюбу [ЦДІАК.-Ф.442. Од.зб. 67. А.21]. Але природа вимагала свого і христовіри змушені були серйозно поступитись. З кінця XVIII ст. їх "пророки" і " христи" стали проповідувати про дозволеність "христової любові", а у XIX ст. зобов'язували кожного христовіра залишати законну дружину і мати свою " духовницю" або "просфорку", кожна христовірка - чи то заміжня жінка, чи дівчина - зобов'язана була мати свого " духовника" [Буткевич Т.И. Названа праця.- С. 38]. Чому ми акцентуємо увагу на сімейно - шлюбних стосунках

христовірів? Справа в тому, що трансформація саме цього догмату спричинила виокремлення із середовища христовірів нової секти - секти скопців. Також сімейно - шлюбні стосунки христовірів були тісно пов'язані з їх обрядовою стороною, що викликала більшість звинувачень (часто цілком справедливих) з боку влади, Православної церкви співгромадян.

Засновник христовіря заборонив своїм послідовникам вживати алкогольні напої, тютюнопаління, не чинити злочинства, дотримуватись посту, бути дружелюбними, працелюбними і гостинними. Все це були практичні правила елементарної моралі. Але це були типові вимоги бюргерської моралі. Таку позицію собі могли дозволити лише вільні люди, а не кріпаки.

Свої молитовні збори христовіри частіше всього називали "радіннями", "духовною бесідою", "святою бесідою", "христовщиною", а іноді й "таємною вечерею". Збори влаштували у будинку "саваофа", "христа" або "кормочого", безпосередньо керуючого всіма справами общини христовірів. У місцевостях, де проживало багато послідовників Данила Филиповича існували спеціальні молитовні будинки. Ось як сучасник описував місце молитви христовірів: " Це велика кімната, яку називають "собором", "сіонською світлицею", "Єрусалимом", "храмом Божим" тощо. Посередині кімнати стоїть стіл, вкритий білою скатертиною; на ньому лежить Євангеліє і хрест. Стіни кімнати оздоблені різними символічними картинами. На покуті стоять звичайні ікони Православної церкви, а перед ними висять лампадки" [Буткевич Т.И. названа праця.- С. 38]. Молитовні збори христовірів відбувались, як правило, у неділю і в свята Православної церкви і лише у нічний час. Нікому із дослідників не вдалося класифікувати молитовні збори христовірів і дати точну характеристику богослужінь. Справа в тому, що у секти не було визначеного богослужебного ритуалу і символу віру. Але на підставі джерел і літератури вдалось відтворити загальні риси богослужінь. Про свої радіння христи, в силу клятви, ніколи нічого не розповідали стороннім особам; вони ретельно охоронялись спеціальними сторожами - "архангелами" і лютими собаками. Приміщення освідчувалось особливою люстрою або великою кількістю свічок і ламп. "Христос" або "пророк" і "богородиця" сідали за стіл . З правої сторони від них ставали чоловіки, з лівої - жінки. Ось як розповідав бувший христовір с. Бузникувата Балтського повіту про богослужіння секти: "...під час своїх богослужінь одягаються у білий одяг; співають якісь духовні вірші, іноді дуже веселі, плещуть у долоні, ходять у "святому крузі", пророкують" [ЦДІАК.-Ф.442.Од.зб.67.-А.20].

Молитва христовірів розпочиналась загальним хором співом декількох духовних пісень. Після цього виголошувалося пророцтво: про майбутні блага христовірам, про наближення Страшного суду, тощо. По закінченні пророцтв розпочинались радіння. Самі радіння являли собою релігійні танці, ходіння по колу, підсакування з колективним викрикуванням. Таким чином віруючі приводили себе до стану релігійного екстазу [Кутепов К. Названа праця.- С. 489-493]. радіння христовірів можна звести до восьми видів: 1) одиночне радіння; 2) радіння в "обіймах"; 3) радіння стіною; 4) радіння кругове або хороводне; 5) радіння кругове або Давидове; 6) радіння хресне; 7) радіння Андріїв хрест або кругове; 8) радіння - ткання квітів і стрічок.

Який би з видів радіння не обрав "пророк" або "богородиця" внаслідок насильницьких і неприродних рухів христовіри впадали в стан надзвичайного нервового збудження, яке було здатне викликати галюцинації. Починали вимовляти незрозумілі слова, які не вживались у жодній мові. Христовіри вірили, що "просвітлений духом" говорить новими мовами [Кутепов К. Названа праця.- С. 489-493]. Піком релігійного екстазу був прояв статевої розбещеності між чоловіками і жінками, коли не приймалися до уваги ні родинні зв'язки, ні вік. Це явище отримало у народі назву "звалищного гріха". До речі цю назву підхопили богослови, деякі дослідники і влада. Справедливо слід відмітити, що "звалищний гріх" не був типовим для всіх громад христовірів. Але саме це явище призвело до виникнення скопців у середовищі христовірів. Воно було викликано, насамперед, боротьбою за наслідування аскетичних заповідей не на словах, а практикою життя.

Екстатичні обряди були притаманні й іншим релігіям і сектам у різних народів. Це й ізраїльські пророки, і арабські дервіші, і західноєвропейські бичувальники, і квакери.

Радіння, "духовна радість" христовірів давали лиш тимчасове забуття. Справжню радість і духовну, і фізичну послідовники віри надіялись отримати на тому сіті, у Раю, у майбутньому месіанському царстві. Есхатологія домінувала у вченні христовірів. Есхатологічні мотиви секти за своєю суттю і характером подібні до есхатології первісних християн і німецьких селян XV-XVI стст.

До якого б стану христовіри не належали - до селянського, міщанського, купецького, проте до його інтересів вони ставились холодно і байдуже. Хоча розпорядження влади христовіри виконували старанно, податки сплачували вчасно, в очах влади вони вважались надійними людьми (у сфері господарювання), але така поведінка христовірів пояснювалась не щирістю і усвідомленням громадського

боргу, а інтересами секти. Громадянське суспільство і його життя було не метою, а засобом. Христовіри жили включно життям своєї сектантської громади, життям свого "корабля".

В основі організаційного устрою христовірів / а згодом і скопців/, лежав поділ всієї громади на велику кількість общин, які називались «кораблями». Кожен «корабель» у відправленні богослужіння і у керівництві господарсько-побутовими справами був незалежним від інших. Хоча христовіри і заперечували священство, але позбавитись ієрархічної побудови громади їм не вдалось. У кожному кораблі були "христи", "богородиці", "пророки" і "пророчиці". На чолі ієрархії христовірів і всього корабля стояв кормчий або кормчиця; кормчого називали "саваофом" або "христом". Кормщицю називали "богородицею" [Буткевич Т.И. Названа праця.- С. 52-53/]. Посади кормчого і кормщиці були виборними і беззмінними. Кожен кормчий був людиною з необмеженою владою; він зосереджував у своїй особі головні обов'язки, які стосувались віри і моральності, а також економічного та господарського життя. Найближчою помічницею кормчого була кормщиця.

Незважаючи на переслідування з боку влади і Православної церкви, їх представники змушені були визнати, що за своїм матеріальним станом і добробутом христовіри вигідно відрізняються від православного населення. Їх будинки і садиби були кращими в усьому селі. Проте спосіб господарювання їх носив на собі відбиток сектантства. Садиби христовірів завжди були обнесені високим плотом, глухі ворота, ледь помітна хвіртка; будинки стояли подалі від вулиці, у глибині двору [Кальнев М.А. Как опознать хлыстов.- Рязань, 1908.- С. 8].

Одяг христовіри носили досить одноманітного крою заради можливості розпізнавання своїх одновірців. Вони переважно носили одяг білого кольору; відрізнялись охайністю. Жінки використовували косметику, дороге мило і парфуми [Кальнев М.А. Названа праця.- С. 8-9].

Сім'я у христовірів була досить не привабливим явищем. Виконуючи шосту заповідь Данила Филиповича, жінка, яку було обрано "духівницею" змушена була залишати свого чоловіка і дітей і вступати в незаконне співжиття з іншим христовіром. Проблематичними були стосунки між батьками і дітьми. За словами христовірів: "не той батько, який народжує плоттю, а той, який народив по духу" [ЦДІАК.- Ф.442.Оп.618.Од.зб.67.-А.23]. Діти від законної дружини називались "трісками" або "цуценятами" [Буткевич Т.И. Назв. праця.- С. 61]. Коли

вони дорослішали, то відплачували своїм батькам "гідно", користуючись тими ж релігійними мотивами.

Отже, в основі віровчення христовірів лежить містичне уявлення про можливість спілкування з Духом Святим. Спілкування відбувається внаслідок вселення Духа Святого у вибраних людей, які вшановуються як "христи", "пророки", "богородиці". Усні наставники "хлистів" вважались священними. Самі члени секти називали себе послідовниками християнської віри, "людьми Божими". Вони визнавали Біблію, але тлумачили її алегорично. Особливістю їх богослужіння були так звані "радіння", під час яких віруючі читали і співали молитви, влаштовували колективні "танці", доводячи себе до екстатичного стану, який сприймався як єднання з Духом Святим. особливість христовірів був суворий аскетизм: заборонялось веселитись, мати сім'ю, дітей, вимагалось суворе дотримання посту і харчові заборони. Російський філософ М. Бердяєв так характеризував христовірів: "В хлистовщині є велика містична спрага, праведна туга за екстатичним життям духа. Але в хлистовстві є і язичницька темрява і демонічний зрив" [Бердяєв Н.А. Духовное христианство и сектантство в России // Типы религиозной мысли в России.- Т.3.- Париж.1989.- С. 459].

Характерною особливістю христовірів був розпад їх на велику кількість напрямків і толків. Оскільки кожна община жила своїм самостійним життям, знаходилась під керівництвом свого кормчого і ніскільки не залежала від інших общин, а зберігала лише один "духовний" зв'язок з ними, то це й призвело до розпаду христовірів на течії і толки. Віровчення христовірів визначалось лише одними откровеннями їх "христів" і " пророків", а єдиного, уніфікованого вчення не існувало, що й стало важливим чинником розпаду секти. Протягом ХІХ ст. виникають такі толки христовірів як бесідники, Новий Ізраїль, монтани, скакуни, новохлисти, іоаніти, калинівці, мар'янівці, серафимівці, сірі голуби, шалопути, підгорнівці та ін. Цікаво відзначити, що хоч віровчення христовірів знаходилось у безпосередній залежності від откровень того чи іншого "пророка", вони також ніколи не називали толки по імені їх засновників.

У 60-х роках ХІХ ст. секта христовірів досить швидко втрачає своє попереднє значення. Історія висунула нові завдання і нові ідеї, які для ідеології і діяльності секти були не під силу. Христовір'я поступово стає талантом вузьких гуртків екзальтованих людей, схильних до містицизму і самобичування. На початку ХХ ст. христовірські общини сконцентрувалися на півдні України, в Тамбовській і Саратовській губерніях Росії і на Північному Кавказі. Хоча увага в цих громадах і

акцентувалася на заповідях Данила Филиповича і на радіннях, віровчення помітно трансформувалося. Христовіри у своїх богослужіннях стали використовувати Біблію, у ряді громад вже дозволили шлюб.

У 20-30-х роках ХХ ст. поодинокі малочисельні групи христовірів діяли на території України. На теренах сучасної України віровчення христовірів практично не збереглось. Водночас у Росії невеликі групи христовірів різних толків діють у Саратовській, Оренбурзькій та Тамбовській областях і на Північному Кавказі.